

ALGUNHAS OBSERVACIÓNS DA GRAFÍA H NO GALEGO

PILAR VILABOI FREIRE

Instituto da Lingua Galega

A grafía *h* que inicialmente en latín representaba unha suave aspiración, chegou a ser unha grafía carente de realización fonética: *HOMINEM* [ˈominem]; por iso é calificado de letra muda e como un mero signo gráfico.

En galego o hache, aparece na escritura tanto en posición inicial (*horta*, *home*), coma en posición interior onde ás veces é marca da marxe silábica (*prohibir*, *anhelar*, *inhumano*) ou final de palabra nalgunhas interxeccións (*oh*, *ah*). O criterio que se adopta á hora de saber se unha palabra se escribe con *h* ou sen ela é o etimolóxico na meirande parte dos casos, e nos menos o criterio a seguir baséase na tradición escrita.

A maioría das voces con *h* teñen como orixe o latín e en menor medida o grego, o árabe e as linguas xermánicas:

a) **O *h* latino.** En latín, agás nun período inicial, esta grafía non respondía a ningún son. As palabras galegas procedentes desta lingua conservan a grafía *h* se tamén a posúan en latín, tanto en posición inicial coma medial. Así escíbese con *h* *haber* (lat. *HABERE*), *prohibir* (lat. *PROHIBERE*), *home* (lat. *HOMINEM*).

b) **Espírito áspero do grego.** Esta grafía representaba en grego un son aspirado e áspero. As voces galegas con orixe neste idioma, a maioría por vía do latín, manteñen a grafía etimolóxica, aínda que cambiaron o son áspero por unha letra "muda", sen realización fonética: *harmonía* (greg. *harmonía*), *harpía* (greg. *hárpya*), *hidróxeno* e *hidróxido*, *deshidratar*, *deshidratación* e demais formas con base no elemento grego *hydro* de *hydor*, *hydatos* ('auga') ou en *hiper-* (greg. *hypér* 'encima de'), *hiperbatón*, *hipérbole*, etc. Hai que destacar tamén o espírito áspero que levan algunhas consoantes en grego, como é o caso de ρυθμός, que se transcribe no latín co grupo rh: *RHYTHMUS*, aínda

que en latín mantén o hache, no paso ás linguas romances perderase: *rítmo* en castelán, portugués e galego, *rythme* en francés.

c) **O h árabe.** Nas palabras procedentes do árabe emprégase *h* para transliterar un son aspirado, aínda que nas voces entradas en épocas temperás este son foi adaptado como [ff]: *alfoz* (ár. *al-háuz*), *tafona* (ár. *tahûna* 'moa de muíño') *almofada* (ár. *al-muhádda*). En voces incorporadas máis tardíamente, o galego adoptou a grafía *h*: *almohade* (ár. *al-muwáhhid*), *saharauí*, *sahariano*. En castelán moderno estes arabismos manteñen a grafía *h*, menos en *alfoz*: *tahona*, *almohada*, *almohade*.

d) **O h das linguas xermánicas.** A maioría das voces galegas procedentes destas linguas (sobre todo do inglés) son préstamos de recente introducción e manteñen normalmente a grafía orixinal: *hockey* (ou *hoquei*), *hobby*, *hall*; nestas voces o son que representa o *h* é semellante ó da gheada galega.

Despois de indagar nas distintas "orixes" ou procedencias do hache, analicemos cal é o comportamento das linguas románicas máis importantes con respecto ó grafema que nos ocupa:

a) **O italiano.** É a lingua que adoptou a solución máis drástica posto que suprime tódolos haches, tanto das palabras procedentes do latín coma das do grego. Escríben *uomo* (*home*), *armonia* (*harmonía*), *oggi* (*hoxe*). En préstamos doutras linguas mantén a grafía *h* en anglicismos como: *hockey*, *hobby*, *hall*, ou en latinismos como *humus*.

b) **O portugués.** A grafía *h* usouse no portugués medieval para marca-lo hiato entre dúas vocais diferentes: *poher* por *poer*, *mãho* por *mão*, *tehudo* por *teudo*. Actualmente elimina sistematicamente o grafema *h* en posición intervocálica: *veículo* (lat. *VEHICULUM*) *proibir* (lat. *PROHIBERE*). Manteno sen embargo en casos de prefixos separados por guión das palabras: *pre-histórico* e tamén en posición inicial: *homem*. Nada ten que ver o *h* das grafías *lh* e *nh* que aparece en palabras como *palha* ou *nenhum*. Estes dígrafos responden a dous fonemas distintos, /ʎ/ e /ɲ/ respectivamente.

c) **O francés.** É o idioma máis etimoloxista en canto á grafía, conserva o *h* nas palabras que o teñen etimoloxicamente: *homme*, *historique*, *hier*, *hécatombe*. Incluso, é o único idioma que en palabras procedentes do grego (das grafías φ , θ , ρ , gregas que se transcribiron ó latín respectivamente como *ph*, *th*, *rh*) mantén a grafía cos grupos latinos *ph*, *th* ou *rh*. Deste xeito grafan: *rhinocéros* (gal. *rinoceronte* < lat. *rhinoceros*), *rhétorique* (gal. *retórica* < lat. *rhetorica*), *pharmacie* (gal.

farmacia < lat. *pharmacia*), *philosophie* (gal. *filosofía* < lat. *philosophia*), *théâtre* (gal. *teatro* < lat. *theatrum*). Hai unha excepción, o caso de *rythme*, onde se esperaría **rhythme*, seguindo a norma francesa na súa adaptación do *h*.

d) *O castelán e catalán*. Son normalmente linguas bastante fieis ó étimo:

Español	Catalán	Latín
<i>hombre</i>	<i>home</i>	<i>HOMINEM</i>
<i>histórico</i>	<i>històric</i>	<i>HISTORICUM</i>
<i>huerta</i>	<i>horta</i>	<i>HORTUS</i>
<i>prohibir</i>	<i>prohibir</i>	<i>PROHIBERE</i>

En castelán concorre a partir do século XV a grafía *h* continuadora da muda latina coa procedente do *F*-latino, nun principio representación dunha aspirada que posteriormente enmudeceu. Este fenómeno fonético non se deu nin en galego, nin en portugués, nin en catalán, idiomas que conservaron o *F*-latino¹:

lat. *FOLIA*, cast. ant. *foja*, cast. mod. *hoja*, gal. *folia*

lat. *FACTUM* cast. ant. *fecho*, cast. mod. *hecho*, gal. *feito*.

O caso do galego

Hoxe en galego a grafía *h* non responde a ningún son, é un grafema mudo, sen ningunha realización fonética. Na escrita aparece naquelas voces que xa o posuían no idioma orixinario. A maioría son palabras procedentes do latín (en menor medida do árabe e do grego, as cales chegaron ó galego a través do latín ou se incorporaron como cultismos). Hai que ter en conta que na evolución diacrónica a representación ou non deste grafema vacilou sobre todo na época medieval, o mesmo ca outras grafías: *v/b*, *i/y/j*. A vacilación dáse case sempre en posición inicial: *ouve*, *omê*, *oje*, *orta* (gal. mod. *houben*, *home*, *hoxe*, *horta*). Ó contrario aparecen *hermida*, *hermo* (gal. mod. *ermida*, *ermo*). Incluso nunha mesma liña hai exemplos vacilantes:

Hiria e sedem Iriensem ou *Urraca e Hurraca* (*Historia de la Iglesia de Santiago de López Ferreiro*).

Herdeyro e erdeyro, *Huu* ou *huno* e *uu* ou *un* ou *Homenâgem e omenagen* (*Traducción Gallega de la Cronica General y Crónica de Castilla*, Ed. de Ramón Lorenzo).

¹ Vid. R. Menéndez Pidal: *Manual de Gramática histórica Española*, 14 ed. Espasa Calpe, Madrid, 1973, pp. 121-122.

Na lingua medieval este grafema *h* tamén podía corresponder a un [i]: *termho*, *sabha* (gal. mod. *termo*, *sabía*). Outras veces era usado por falsa regresión: *themor*, e tamén nas palabras de orixe grega: *cathedral*, *thenor*, *thesouro*.

Algúns dos casos máis rechamantes de ausencia de *h* en galego fronte ás voces castelás son: *ovo*, *oco*, *orfo* ou *óso* fronte a *huevo*, *hueco*, *huérfano* e *hueso*. En galego seguindo o criterio etimolóxico non levan *h* posto que o etimo ó que se remontan tampouco o levaba (< lat. *OVUM*, *OCCARE*, *ORPHANUS* e *OSSUM* respectivamente). O castelán moderno escribeas con *h* desde que a Real Academia dictaminou que tódalas palabras que comezasen por /w/ seguido de vocal levasen *h*, por iso levan actualmente *h* as palabras ante o ditongo [we]. Tampouco levan hache: *ermida* (lat. *EREMITA*) *inchar* (lat. *INFLARE*) *irmán* (lat. *GERMANU*) *ombro* (lat. *UMERUS*) consonte ó étimo; fronte ó castelán *hermita*, *hinchar*, *hermano*, *hombro*.

Existen tamén casos en galego que, seguindo o criterio etimolóxico, podería corresponderlles levar *h*, pero de feito escríbense sen ela. Algúns exemplos son:

-*España*. Castelao grafaba sempre *Hespaña* no seu libro *Sempre en Galiza*. O nome ten a orixe non no lat. clás. *HISPANIA*, senón no lat. medieval *SPANIA*, que posteriormente engadirá un e protético ante o *s* líquido, pero non o *h*.

-*Xoán*. Nome que procede do hebreo *Johannes* ('Deus axuda'), *Jo* é abreviatura de *Javeh*, *Jehovah*. Na lingua medieval documéntanse tanto formas con *h* coma sen ela. *Xohán*, parece máis etimolóxico ca *Xoán*, aínda que é este último e a grafía habitual deste nome tanto no galego coma noutros idiomas: port. *João*, cast. *Juan*, cat. *Joan*, fr. *Jean*, ital. *Giovanni*, rum. *Jon*, pero ing. *John*, al. *Johann(es)*.

-*Agora*. Corresponderíalle levar *h* inicial posto que procede do sintagma latín *HACHORAM* 'nesta hora'. De feito aparece escrito sen ela sistematicamente nos textos medievais e en tódolos escritos galegos posteriores. Sen *h* tamén en cat. *ara*, cast. *ahora*, port. *agora*.

-*Alí*. Caso semellante ó de *agora*. Procede da partícula enfática do lat. *A* + *HI*, de *IBI* + *HIC* 'alí, nese lugar'. En castelán con *h*, quizais para marca-la palabra como bisílaba.

Casos similares ós devanditos son: *anzol* (lat. *HAMICIOLUS*), *amocelo* (lat. *HAMICIOLUS*), *inverno* (lat. clas. *HIBERNUM*, aínda que procede da forma antiga e popular *iverno*), *ata* (ár. *háttà*, aínda que as formas medievais aparecen sen *h*).

Un caso especial é o de *onte*, xa que se consideramos o seu étimo *AD NOCTEM* non presentaría problemas respecto do grafema que nos ocupa, pero se consideramos que o seu étimo provén do ablativo **HA NOCTE* teríamos que supoñer outra das moitas caídas que sufriu o *h* na época medieval, xa que desde o século XIII aparece *onte* sen *h*.

Modernamente, úsase a grafía *h* no grupo *ch* para representa-la africada palatal /ç/, no grupo *nh* para a nasal velar /ɲ/, e no grupo *gh* para representa-lo son da gheada, *verbi gratia gheada, ghicho, ghato*, por non haber unha grafía que represente o son aspirado farinxeo ou larinxeo xordo (aínda que se ten transcrito con *j*). Tamén aparece como compoñente o grupo *kh* en topónimos e antropónimos de orixe eslavo, persa, árabe etc., para anotar unha gutural: *Mikhail, Chekhov, Khomeini*, etc, ou para representar aspiracións en estranxeirismos do tipo: *Hamilton, Bauhaus*.

ALBA FERRAZ COSTA
FERNÁNDEZ R. Y. Y. PLAZA

Instituto de Lingua Galega

Neste trimestre aparece a continuación a Bibliografía correspondente á Lingua Galega.

D. Gramática histórica

- 13.1 Gramática histórica de lingua
- 13.2 Exemplos de gramáticas históricas
 - 13.2.1 Fonética e morfoloxía
 - 13.2.2 Morfosintaxe
- 13.3 Etimoloxía
 - 13.3.1 Derivación
 - 13.3.2 Familiares etimolóxicos

¹ De acordo coa clasificación de palabras galegas de etimoloxía de lingua (1990), pp. 161-166.

Comunicación de lingüística (1991), 15-21.